

Land utan hav?

En diskussion om den marina kulturmiljövården

"Om någon går in i en 1600-talskyrka och börjar röja bland krucifix och vapensköldar har han snart kyrkvaktmästaren på sig, med följande konsekvenser. Ger man sig till att röja på ett fartyg, som stått på havets botten sedan 1600-talet, händer som regel ingenting. Det är fritt fram - för där finns vare sig kyrk- eller andra vaktmästare."
(Cederlund 1996:41)

*ARTIKELN GRUNDAR SIG PÅ ETT SPECIALARBETE UTFÖRT INOM RAMEN FÖR D-KURSEN I ARKEOLOGI VID GÖTEBORGS UNIVERSITET. AV JAN BORG, ANDERS GUTEHALL OCH MIKAEL LAMBERTSEN

Inledning

Finns det en marin kulturmiljövård? Fungerar den i så fall på liknande sätt som den landbaserade kulturmiljövården? Det borde inte finnas behov att ställa dessa frågor, men är kulturmiljövården under vatten lika väl fungerande som kulturmiljövård på land?

Först måste dock några begrepp redas ut. Landarkeologi, marin arkeologi eller maritim arkeologi, vad är skillnaden? Det har sedan några år på gått en debatt om dessa olika benämningar och inriktningar inom arkeologin.

Vad landarkeologi innebär är enkelt, det handlar om utgrävningar på land, den kan dock beröra maritima lämningar. Vad gäller marin och maritim arkeologi är det lite svårare att på ett enkelt sätt förklara dessa inriktningar. Christer Westerdahl har föreslagit att maritim arkeologi är det vetenskapliga ämnet, medan marin arkeologi är synonymt med undervattensarkeologi. Till stöd för detta hänvisar Westerdahl till Marek Jasinski, som 1933 påpekade att marin betyder "som tillhör havet, i havet" medan maritim har betydelsen "som anknyter till hav, strand eller sjöfart" (Westerdahl 1994:18f).

En utveckling av denna definition innebär att vid varje tillfälle som en undersökning utförs under vatten, oavsett om det rör sig om pålspärrar, skeppsvrak eller boplatser som genom strandlin-

jeförskjutning har hamnat under vatten, bör man benämna detta marinarkeologi, d v s undervattensarkeologi. Maritim arkeologi däremot kan utföras både ovan och under vatten, vare sig det handlar om fiskeläger eller skeppsvrak på land eller under vatten. Det enda kriteriet är att lämningen har en anknytning till havet genom dess ursprungliga anläggningsplats eller det mänskliga utnyttjandet av lämningen. Det vetenskapliga ämnet bör därför benämnas maritim arkeologi (jmf Westerdahl 1994:18f & Rönnby 1994:18).

I den följande texten kommer definitionerna marinarkeologi och marin kulturmiljövård användas. Dessa definitioner innebär arkeologi och kulturmiljövård som utförs under vatten oavsett vilken typ av lämningar som behandlas.

Sverige har en intressant maritim kulturmiljö, bl a genom dess långa kust. Av landets ca 1700 riksintressanta kulturmiljöer ligger drygt 10% i anslutning till kustzonen. Att det svenska maritima kulturarvet är särskilt värdefullt beror till stor del dels på strandlinjeförskjutningen längs kusten och dels på Östersjöns karaktär av sötvattenhav (Broberg 1995:4). Strandlinjeförskjutningen har medfört att vårt maritima kulturarv kan påträffas i en, på sina ställen, milsbred zon längs kusten. Detta leder till att vissa kulturmiljöer upplever en annorlunda hotbild, t ex i form av jordbruk, än vad som är vanligt för maritima kulturmiljöer (Broberg 1995:5). Det söta och bräckta vattnet i Östersjön medför extremt goda bevaringsmöjligheter för all sorts trävirke bl a beroende på att skeppsmasken (lat *Teredo navalis*) endast förekommer i salt vatten (Haasum 1989:7).

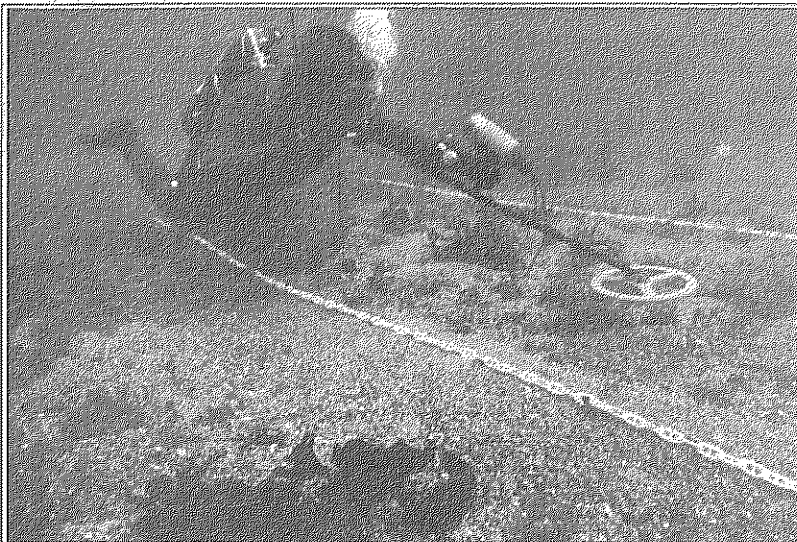
Genom detta, i kombination med det faktum att det i Östersjön har bedrivits omfattande sjöfart under en lång tid, anser Anders Broberg att innanhavet skulle kunna klassas som ett maritimt världsarv (Broberg 1995:5). Mycket av detta gäller även västkusten, tyvärr är bevaringsförhållandena något sämre där, bl a genom den högre salthalten. Det finns dock en stor mängd maritima fornlämningar både längs öst- och västkusten.

Nu är det inte enbart på öst- och västkusten, utan även i inlandet som det maritima kulturlandskapet kan påträffas. Som exempel kan Huskvarnaviken i södra delen av Vättern nämnas. Några hundra meter ut i viken på 3-5 m djup är ett unikt kulturlandskap beläget, vilket bl a består av fasta trä- och stenkonstruktioner samt ett gravröse. Under årens lopp har det även påträffats en del lösfynd, bl a två bronssvärd och en brons Halsring (Gutehall 1995 Nordström och Rönnby 1996). Det finns med stor sannolikhet liknande kulturlandskap på fler platser runt om i Sveriges inland.

Undersökningsmetod

För att återgå till att besvara de frågor som ställdes i början sammanställdes en frågeenkät, vilket sändes till Jan-Gunnar Lindgren, 1:e antikvarie vid Länsstyrelsen i Göteborgs- och Bohuslän samt Johan Rönnby, 1:e antikvarie och marinarkeolog vid Riksantikvarieämbetet UV Stockholm. Vid denna tidpunkt var dock Rönnby utlånad till en annan avdelning inom Riksantikvarieämbetet (Ud) för att utforma råd för antikvarisk hantering av kulturmiljö under vatten. Riksantikvarieämbetet har en samordnande funktion för all kulturmiljövård i Sverige (Rönnby 1996-04-16 muntligen).

Att dessa institutioner valdes beror på att länsstyrelsen har en mer beslutande funktion, medan UV Stockholm utför praktiska arbeten. Deras svar har diskute-

Undersökning med metalldetektor av bavsbottnen vid Brede Ulla, väster om Marstrand. Foto: Bert Westenberg/SSHM.

rats dels mot varandra, dels mot litteratur som behandlar ämnet samt mot kulturminneslagen (KML). Syftet med undersökningen var att se om kulturmiljövården fungerar likartat på land som under vatten samt om det finns behov av förändringar. Varje fråga avslutas med våra egna åsikter, vilka används i avslutningen som grund för förslag till förbättringar inom KML.

Diskussion

Hur kan begreppet marin kulturmiljövård definieras och vad innebär den?

Begreppet marin kulturmiljövård kan kort definieras som vårdandet, skyddandet och bevarandet av vårt fysiska kulturarv under vatten och bör vara integrerad med den vanliga kulturmiljövården. Problemet är att den marina kulturmiljövården är ganska eftersatt, anser Rönaby, främst genom att de kulturvårdande institutionerna till stora delar inte har kunskap om undervattenslandskapets kulturmiljö och därför inte inser att den är en kulturmiljö (Rönaby 1996-04-17 muntligen).

Denna åsikt delas av Lindgren som anser att den arkeologiska kunskapen om de marina lämningarna är klart mindre än kunskapen om de landbundna. Länsstyrelsen har dock påbörjat en inventering, främst av vrak och en del andra typer av lämningar.

Inventeringen kommer att resultera i ett fornlämningsregister (Lindgren 1996-04-26 muntligen). Docent Carl Olof Cederlund anser att endast några kulturellt och historiskt betydelsefulla maritima objekt med ett starkt symboliskt värde, som t ex regalskepp, hittills har uppmärksamats. Dessa har enligt Cederlund närmast karaktären av heliga handlingar eller riter med avseende att förklara Sveriges samband med nationens urgamla, gudomliga betydelse. Den största delen av det marina kulturarvet är dolt under vatten och innebär en begränsning i människans syn på och kunskap om de kulturvården som trots allt finns där (Cederlund 1996:41).

Vi anser att deras syn på begreppet marin kulturmiljövård stämmer väl överens med varandra samt med KML. Båda är medvetna om att den praktiska marina kulturmiljövården är kraftigt eftersatt, vilken dock kommer att förbättras genom Länsstyrelsens pågående inventering. Denna inventering koncentreras främst till vrak och andra enskilda fornlämningar, som är lätta att urskilja. Vi anser att man bör inkludera hela kulturmiljöer, inte enbart enskilda fornlämningar utan även deras närområde t ex boplatser, hamnanläggningar. Det är viktigt att börja se vår förhistoria i ett större kontext och inte enbart som isolerade lämningar.

Hur ser det marina kulturmiljövårdsarbetet ut idag och hur kan det förbättras?

Länsstyrelsen har en centralt beslutande roll inom den marina kulturmiljövården, d v s de utfärdar tillstånd för exploatering och bedömer om särskild utredning av områden bör utföras. Därefter överlämnar de oftast det praktiska arbetet till RAÅ UV-Stockholm, Sjöhistoriska museet eller ett länsmuseum. Bristen på utbildade marinarkeoologer leder dock ofta till att amatörarkeoologer (sportdykare) utför det praktiska undersökningsarbetet. I Göteborgs- och Bohuslän t ex den marinarkeoologiska intresseföreningen MASg (Marin Arkeologiska Sällskapet göteborgskretsen). Detta kan medföra brister både i det praktiska arbetet och i dokumenteringen, då den marinarkeoologiska kompetensen i vissa fall är bristfällig (Lindgren 1996-04-26 muntligen).

Idag har RAÅ UV Stockholm en marinarkeoologisk avdelning med två marinarkeoologer anställda. Rönaby poängterar att fler måste bli medvetna om att kulturmiljövården även omfattar vattenområden. Kraven på kompetens måste vara de samma under vatten som på land. Marin kulturmiljövård handlar inte om teknik eller dykförmåga utan om den marinarkeoologiska kompetensen, vilken måste förbättras. Han drar parallellen med att ingen skulle drömma om att anlita en hembygdsförening för att utföra ett landarkeoologiskt forskningsuppdrag, vilket ofta är inträffar inom den marina kulturmiljövården (Rönaby 1996-04-17 muntligen).

Vi anser att det är oroväckande att det saknas kompetent personal inom den marina kulturmiljövården. Det måste frigöras mer resurser för att bygga upp marinarkeoologiska avdelningar på fler RAÅ kontor och museer spridda över hela Sverige. Till detta be-

hövs förbättrade utbildningsmöjligheter, vilket universitet och högskolor runt om i landet måste ansvara för. Idag finns en mycket begränsad marin arkeologisk utbildning. Denna är dock långt ifrån tillräcklig för att bygga upp en väl fungerande marin arkeologi i Sverige, vilket krävs om vi ska kunna bevara vårt marina kulturlandskap.

Hur skyddas och vårdas marina lämningar?

Enligt Lindgren skyddas alla marina lämningar av samma generella lagskydd som gäller fasta fornlämningar på land. Utöver detta kan länsstyrelsen utfärda ankrings- och dykförbud. Andra åtgärder kan också vidtas, t ex täcktes ostindiefararen Götheborg över efter utgrävningen. Något annat görs inte för att skydda och vårda marina fornlämningar eller kulturmiljöer (Lindgren 1996-04-26 muntligen).

Rönby anser att det existerar många hot mot kulturmiljön under vatten, främst på att man inte inser att det är en kulturmiljö (Rönby 1996-04-17 muntligen).

Vi anser att det är bra att marina fornlämningar faller under lagskydd, men inser även svårigheten med att bevaka att dyk- och ankringsförbud efterföljs. Vi anser dessutom att man inte enbart ska fokusera på enstaka fornlämningar, utan se på hela fornlämningsmiljöer, t ex att klassa unika marina områden som riksintresse vilket ger ett starkare skydd. Idag finns det inte någon kontinuerlig kontroll av fornlämningsmiljöer, efter t ex islossningar eller stormar undersöks och åtgärdas (t ex dokumenteras) inte eventuella skador. En kontroll denna typ borde utföras regelbundet, på samma sätt som med landbunda lämningar.

Hur informeras allmänheten?

Rönby anser att den information som idag når ut, till största delen kommer via massmedia, eftersom marina fornlämningar har en massmedial sprängkraft. Problemet är dock att få arkeologer och forskare är intresserade av det marina kulturarvet. Om fler bedriver forskning och undersöker

marina lämningar, skulle informationen bli mer omfattande och vetenskapligt inriktad (Rönby 1996-04-17 muntligen).

Länsstyrelsen är medveten om den bristfälliga informationen till allmänheten. Lindgren anser det viktigt att aktivt arbeta med sportdykarklubbar och bygga upp ett förtroende. Mycket kunskap och information finns ute i klubbarna, vilken skulle komplettera den marina kulturmiljövården.

Cederlund vill gå ett steg längre genom att införa marin arkeologiska kulturvakter. Denna organisation ska bygga på samverkan mellan ideellt intresserade och kulturmiljövården. Kulturvakterna ska rekryteras bland sportdykare och skärgårdsbor, vilka efter en grundutbildning i marin arkeologi ska ha som syfte att vakta och skydda marina lämningar.

Detta ska utföras genom att fortlöpande besiktiga marina lämningar och rapportera förändringar och skadegörelse till kulturmiljövården och att föreslå skydds- och restaureringsåtgärder (Cederlund 1996:44).

Lindgren ställer sig positiv till detta och påpekar att ett liknande förfarande tidigare skedde med landbundna fornlämningar, där hembygdsföreningar utförde kulturmiljökontrollen (Lindgren 1996-04-26 muntligen).

Vi anser att informationen till allmänheten måste bli mer och tydligare, speciellt angående dyk- och ankringsförbud. Beträffande sportdykarklubbar borde dessa upplysas så att intresset att vårda vårt marina kulturarv ökar. Men detta gäller också andra, som t ex fiskare, skärgårdsbor och fritidsseglare, vilka ofta omedvetet kommer i kontakt med marina lämningar. Isället för att utbilda sportdykare till kulturvakter anser vi det bättre om varje länsstyrelse eller länsmuseum tillsatte en marin arkeolog som bli a utför kontrollen av de marina lämningarna i respektive län.

Avslutning

Varför marin kulturmiljövård?

"Väsentligt är också att kunna studera de marin arkeologiska fornlämningarna i ett miljöperspektiv. Det saknas idag i stor

utsträckning ett sådant i den marin arkeologiska verksamheten, då man i huvudsak behandlar fornlämningarna som isolerade enheter." (Cederlund 1996:45)

En kulturmiljövård enbart inriktad mot landbunda lämningar är inte komplett. Därför måste vår syn på arkeologin förändras till att även innefatta marin arkeologi, d v s arkeologi innebär både land- och undervattensarkeologi. Det är nödvändigt att se kulturmiljön i ett helhetskontext som inkluderar hela fornlämningsmiljöer.

Ofta har marin arkeologi enbart förknippats med skeppsvrak, men denna förenkling är missvisande. Marina fornlämningar inkluderar hela spektrat av fornlämningsmiljöer som måste ses i ett samband med de landbundna miljöerna. Precis som forskare ser på det landbundna kulturlandskapet som en helhet, måste också marina lämningar ses i kompletta miljöer och inte enbart som isolerade fornlämningar. T ex måste de områden i södra Danmark med mesolitiska boplatser under vatten behandlas på samma sätt som de landbundna (Lambertsen 1996).

Hur den marina kulturmiljövården kan förbättras.

"Trots den allmänt positiva inställningen hos de kulturmiljövårdande institutionerna kunde man samtidigt konstatera att kunskapen om undervattenslandskapet och erfarenheten att hantera frågor i anslutning till detta var mycket varierande." (Rönby 1996:48)

För att kunna förbättra den marina kulturmiljövården, måste några förändringar komma till stånd. KML ger ett tillräckligt skydd, men det måste ske en kompetensökning hos de beslutande organen, d v s länsstyrelserna och politikerna, för att lagen skall kunna efterföljas bättre. Bland annat bör hela marina fornlämningsmiljöer ges samma skydd som de motsvarande på land har och inte som idag då endast fornlämningarna skyddas och inte områden runt omkring.

En kompetenshöjning pågår idag hos länsstyrelserna, men det

är trots allt viktigare att det ställs högre krav på de undersökande institutionerna. Vid undersökningar skall de inblandade vara medvetna om de marinarkeologiska aspekterna, att en mer fullständig bedömning kan göras. För att nå dit behövs det ställas samma krav på kompetens vid marina undersökningar som vid landbundna undersökningar, d v s dykande arkeologer och inte sportdykare som är amatörarkeologer. Det lättaste sättet att nå dit är att utbilda arkeologer till dykare och inte tvärtom, detta förfaringssätt används redan inom andra sektorer, t ex undervattenssvetsare på oljeriggar är svetsare som har utbildats till dykare och inte tvärtom. Den marina arkeologin måste ingå i grundutbildningen av arkeologer, men det måste också finnas specialinriktad utbildning för marinarkeologer, vilket till stor del saknas idag.

Sveriges kulturmiljöer under vatten är av en typ som inte kan påträffas över vattenytan och har genom detta ett alltför stort arkeologisk värde för att inte uppmärksammas. En arkeologi utan en fungerande marinarkeologi kan inte anses vara en komplett arkeologi.

Skriftliga referenser

- BROBERG, A. 1996. "Vårt maritima kulturarv". Ur Kulturmiljövård nr 5-6/1995, s 4-5. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- CEDEHLUND, C. O. 1996. "Marinarkeologisk kulturmiljövård. Begränsningar, möjligheter, behov". Ur Kulturmiljövård 5-6/1995, s 41-45. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- GUTEHALL, A. 1995. Kulturlandskap under vatten. En marinarkeologisk studie av Huskvarnaviken, C-uppsats, Institutionen för arkeologi, Göteborgs Universitet. Göteborg.
- GUTEHALL, A. Arkeologisk besiktning av schaktarbete för ny sjöförlagd avloppsledning Brunstorp-Huskvarna avloppsverk. Hakarps socken, Jönköpings län. Rapport under arbete. Jönköpings läns museum. Jönköping.
- HAASUM, S. 1989. Svensk marinarkeologi. ARKEO-Förlaget. Gamleby.

LAMBERTSEN, M. J. I. 1996. Tvång eller val? Ostron mot korn. En studie av jordbrukets introduktion i Sydskanandinavien. C-uppsats, Institutionen för arkeologi, Göteborgs Universitet. Göteborg.

NORDBLÖM, M., RÖNNBY, J. Marinarkeologisk utredning Huskvarnaviken. Ljungarums och Hakarps sn, Jönköpings län, Småland. Rapport under arbete. Jönköpings läns museum och Riksantikvarieämbetet, UV Stockholm.

RÖNNBY, J. 1994. "En kritisk marinarkeologi". Ur Marinarkeologisk Tidskrift 1/1994, s 18. Marinarkeologiska sällskapet. Stockholm.

RÖNNBY, J. 1996. "Vad som döljs i vatten. Om arkeologi i hav, sjö och å". Ur Kulturmiljövård 5-6/1995, s 46-51. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

WESTERDAHL, C. 1994. "Maritim eller marin arkeologi. Resonemang kring definitionen av marinarkeologi". Ur Marinarkeologisk Tidskrift 1/1994, s 18-19. Marinarkeologiska sällskapet. Stockholm.

Muntliga referenser

- LINDGREN, J.-G. Länsstyrelsen i Göteborgs- och Bohuslän. Göteborg.
- RÖNNBY, J. Riksantikvarieämbetet UV Stockholm. Stockholm.